

ЗМІНИ У ФАУНІ ТА НАСЕЛЕННІ ПТАХІВ КАНІВСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

В.М. Грищенко

Канівський природний заповідник

Канівський природний заповідник розташований на території, яка з дуже давніх часів – ще з плейстоцену – була постійно заселена людьми і зазнавала значного антропогенного впливу. Пагорби Правобережжя Дніпра ще в I і на початку II тис. н. е. були повністю вкриті лісами (Генсирук, 1975). Але вже в XVI–XVII ст. почалося інтенсивне їх вирубування. Деревина і різноманітна продукція з неї були тоді одними з основних джерел експорту. До справжнього спустошення привело виробництво поташу, який широко використовувався в промисловості – для добування калійних солей, у виробництві скла, мила і т. д. Воно давало значний зиск, тому ліси нещадно вирубувалися. Як наслідок вже у 1622 р. постало питання про закриття у Канівському старостві буди, оскільки придатного для виготовлення поташу лісу залишилося мало, і виробництво стало нерентабельним (Кириков, 1979). Згодом ліси на території нагірної частини заповідника неодноразово вирубувалися і відновлювалися. При цьому значних змін зазнав і склад порід – дуба практично не залишилося, у багатьох місцях утворилися монодомінантні грабняки. Почалося й розорювання земель на пагорбах, яке спричинило посилену ерозію. Зараз Канівщина “знаменита” найбільшими в Європі ярами. В результаті на момент створення заповідника природні комплекси тут нагадували район стихійного лиха (Чорний, Продченко, 1993). Все це, звичайно, наклало відбиток на видовий склад і чисельність птахів.

М.В. Шарлемань (1933), який разом із колегами проводив перші дослідження фауни на території новоствореного заповідника та в його околицях у 1926 і 1931 рр., відмічав бідність орнітофауни його нагірної частини. Значну площу тут займав молодий грабовий ліс віком до 30 років. Через нестачу дупел було дуже мало птахів-дуплогніздників, не гніздився в заповіднику крук (*Corvus corax*). У лісі переважали види, пов’язані з кронами дерев та чагарниками на вирубках і галявинах. На схилах ярів взагалі гніздилися птахи відкритих просторів – золотиста бджолоїдка (*Merops apiaster*), звичайна кам’янка (*Oenanthe oenanthe*), польовий горобець (*Passer montanus*).

За час існування заповідника фауна та населення птахів зазнали значних змін. Пов’язано це з динамікою як ареалів і чисельності окремих видів, так і екосистем заповідника та природного середовища в регіоні (Грищенко, 2003). На даний час орнітофауна Канівського заповідника нараховує 233 види.

Найбільший вплив мали три комплекси факторів.

1. Демутаційні процеси у лісах нагірної частини Канівського заповідника. Після встановлення за-

повідного режиму у 1923 р. ліси стали поступово відновлюватися. Заросли відкриті ділянки і схили ярів, збільшувався вік лісостанів, з’являлося все більше дуплистих дерев. Поступово населення птахів набувало рис, характерних для старих дібров. Зараз у ньому вже значний відсоток становлять птахи-дуплогніздники. У нагірній частині заповідника гнізяться й такі види старих лісів як сіра сова (*Strix aluco*) і чорний дятел (*Dryocopus martius*).

2. Антропогенні зміни природного середовища у Середньому Придніпров’ї. Передусім це створення каскаду водосховищ на Дніпрі.

Відразу після запуску перших агрегатів Канівської ГЕС зникли колонії птахів на піщаній косі о. Круглик. До 1973 р. тут були дві великі колонії, у яких гніздилися річковий (*Sterna hirundo*) і малий (*S. albifrons*) кричак та звичайний мартин (*Larus ridibundus*). Через роботу ГЕС у піковому режимі у нижньому б’єфі виникали значні коливання води, гнізда просто затоплювалися (Грищенко, 2003). Зараз колонії кричків та мартинів у заповіднику немає взагалі. Ці птахи гнізяться в основному на бетонному хвилерізі біля ГЕС, а також у незначній кількості на невеликих високих острівцях у південній частині Канівського водосховища і на Дніпрі нижче Канева. Аналогічна ситуація з куликом-сорокою (*Haematopus ostralegus*), який перестав гніздитися на піщаних косах. Затоплення значної частини русла і регулювання стоку, внаслідок чого порушилася нормальна динаміка островів, привели до того, що в Придніпров’ї практично зник лежень (*Burhinus oedicnemus*). Цей птах гніздився на молодих піщаних островах, які тільки почали заростати шелюгою.

Втім, не для всіх птахів поява Канівської ГЕС принесла лише негативні зміни. Завдяки тому, що працює вона в піковому режимі, на островах Дніпра у нижньому б’єфі з середини літа створюються сприятливі умови для багатьох рибоїдних видів. У цей час рівень води починає спадати, біля берегів утворюються великі піщані коси і обмілини, які затоплюються двічі на добу (коливання рівня води можуть досягати 1–2 м). Після чергового спаду води залишається велика кількість мілководних проток, озер і калюж, де дуже зручно полювати на дрібну рибу та інших водяних тварин. На косах і обмілинах з другої половини липня утворюються великі скупчення чапель, куликів, мартинів, кричків. Найбільш зручні місця для відпочинку і годівлі цих птахів між островами Круглик і Шелестів Канівського заповідника та на мілководній затоці Круглика. При найбільшому спаді води тут оголюються піщані та мулисті ділянки площею до 30–40 га. У серпні – вересні

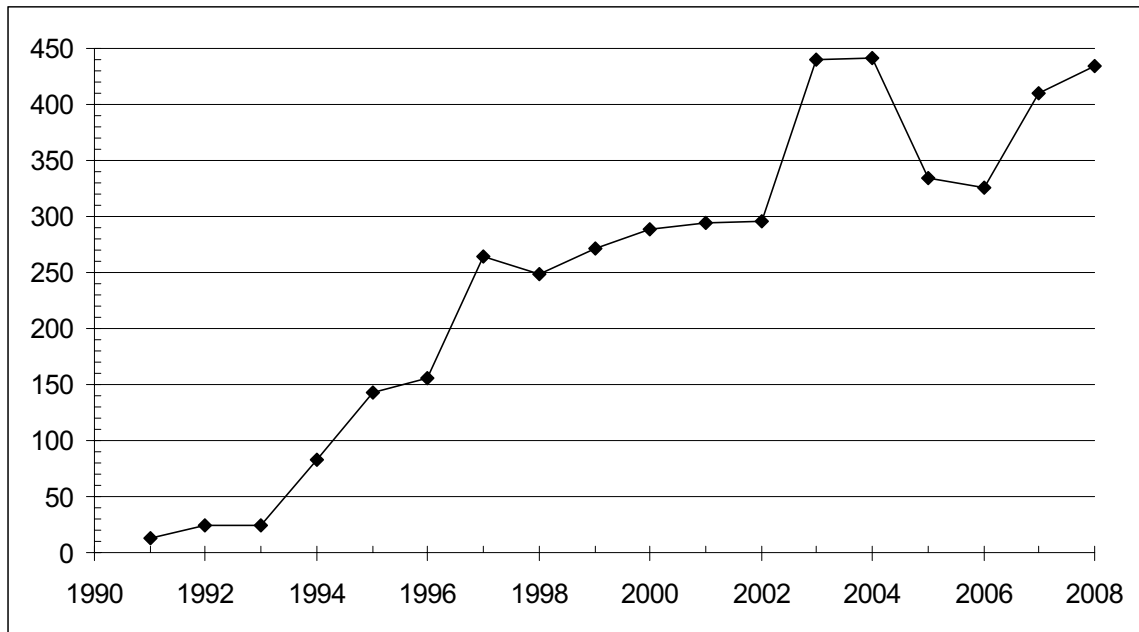

Рис. 1. Динаміка чисельності жовтоногого мартина в колонії на хвилерізі біля Канівської ГЕС (за Грищенко и др., 2006 з доповненнями).

тут можна спостерігати до кількох сотень куликів різних видів, які зупиняються на відпочинок і годівлю під час міграції (Грищенко, 2006). Регулярно зустрічається під час осінньої міграції і чорний лелека (*Ciconia nigra*). При високому рівні води площа мілководь незначна, тому птахів тут тримається значно менше.

Взимку завдяки роботі ГЕС на Дніпрі в районі Канівського заповідника постійно існує ділянка відкритої води. Протяжність її залежить від погодних умов, але навіть за сильних морозів лід ламається на відстані 10–15 км від греблі. Тут щороку зимують водоплавні і навколводні птахи. Найбільш численні крижень (*Anas platyrhynchos*), великий крохаль (*Mergus merganser*), гоголь (*Bucephala clangula*). Постійно зустрічається орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla*). Всього в 1987–2004 рр. на зимівлі зареєстровано 18 видів птахів (Грищенко та ін., 1997, 2004).

Створення каскаду водосховищ на Дніпрі послужило потужним фактором, який викликав зміни поширення і територіального розподілу птахів (Клестов, 1983). Деякі види, що раніше зустрічалися лише під час міграцій або зрідка залітали, стали протягом короткого часу у Канівському Придніпров'ї фоновими. Розглянемо детальніше три приклади.

Жовтоногий мартин (*Larus cachinnans*). Цей вид раніше зустрічався на Дніпрі в районі заповідника в основному під час міграцій (Горошко и др., 1989). Після створення каскаду водосховищ мартини почали розселятися вгору по Дніпру. Біля Канева вперше колонія з 10 пар була знайдена у 1983 р. на піщаному острові неподалік від Канівської ГЕС (Клестов, Фесенко, 1990), згодом птахи тут перестали гніздитися. У 1990 р. дві пари поселилися на Зміїних островах Канівського заповідника. Невелика колонія проіснувала тут до 1992 р. У 1991 р. з'явилася колонія жовтоногих мартинів з

13 пар на бетонному хвилерізі біля Канівської ГЕС (Гаврилюк, Грищенко, 1996). Розмір її почав швидко зростати. Графік динаміки чисельності має класичну S-подібну форму (рис. 1). Перші три роки вона зростала повільно, потім настала фаза стрімкого прямолінійного росту, після чого чисельність стабілізувалася. У 2003 р. кількість гнізд у колонії знову різко збільшилася, але через деякий час впала. Протягом останніх років чисельність колонії досить нестабільна, вона коливається в межах 300–450 пар (фото).

Зараз жовтоногий мартин став фоновим видом на Дніпрі, причому в усі сезони року. Частина птахів зимує на відкритій ділянці річки нижче Канівської ГЕС. У м'які теплі зими чисельність мартинів досягає тут десятків і навіть сотень особин (Грищенко та ін., 1997, 2004; Гаврилюк и др., 2007).

Поява жовтоногого мартина на гніздуванні на Канівщині пов'язана із загальним розселенням чорноморської форми *L. cachinnans* на північ і північний захід. Причому беруть участь у подальшому розселенні і канівські птахи. Мартин, за кільцьований пташенням на хвилерізі у 2000 р., 7.05.2005 р. виявлений на гніздуванні у Польщі – на Віслі біля м. Влоцлавека (Грищенко, Яблоновская-Грищенко, 2005).

Великий баклан (*Phalacrocorax carbo*). В минулому баклани спорадично гніздилися по Дніпру до Києва і по Десні до Чернігова (Шарлемань, 1938; Смогоржевський, 1979), згодом у Середньому Придніпров'ї вони практично перестали зустрічатися. Ще наприкінці 1940-х рр. цей птах у районі Канівського заповідника не відмічався, хоча Л.О. Смогоржевський (1952) і не виключав можливість зальотів. Пізніше, після створення каскаду водосховищ, баклан знову почав підніматися вгору по Дніпру. Біля Канева з 1977 р. регулярно почали спостерігатися залітні птахи. У 1980–1990-ті

Колонія жовтоногого мартина на хвилерізі біля Канівської ГЕС. 27.04.2007 р. Фото автора.

рр. дорослі баклани неодноразово відмічалися в колонії чапель на о. Круглик. Нарешті в 1999 р. тут загіздилися 11 пар (Грищенко, 1999). Чисельність бакланів невпинно зростала, а в останні роки відбувся справжній вибух – вона вже перевищила 400 пар (рис. 2). Тобто протягом всього лише 10 років чисельність збільшилася майже в 40 разів. Баклани гніздяться разом із сірою чаплею (*Ardea cinerea*), але при цьому займають основну частину колонії, відтіснивши чапель на периферію.

Великий баклан на Дніпрі біля Канева також вже став фоновим видом. Весною ці птахи прилітають одними з перших, восени затримуються до листопада. Відмічалися вже і випадки зимівлі бакланів.

Протягом останніх років проходить бурхливе розселення цих птахів по всій Україні, що пов'язано з швидким ростом чисельності і відновленням ареалу в Європі. Баклани вже знову гніздяться на Десні, причому значно вище Чернігова (Мерзликин и др., 2005; Книш, Малишок, 2006), виявлені на гніздуванні у західних, центральних та північних областях України (Горбань, 2005).

Велика біла чапля (*Egretta alba*). На початку ХХ ст. білі чаплі на території України були практично повністю знищені через моду на прикраси з пір'я. Колонії збереглися лише у пониззях великих річок – Дніпра, Дністра, Дунаю. Згодом чисельність почала відновлюватися, а птахи розселялися на північ. Протягом останніх десятиліть спостерігається помітний ріст чисельності великої білої чаплі і розширення ареалу на північ. Зараз він охоплює вже всю Україну, його північна межа проходить через басейн Прип'яті в Білорусі (Абрамчук, Абрамчук, 2005), Брянську (Лозов, 1998) та Воронізьку (Соколов, 2005) області Росії.

Велика біла чапля в Канівському заповіднику та його околицях до середини 1990-х рр. зустрічалася в невеликій кількості і переважно під час міграцій. У другій половині десятиріччя чисельність стала швидко зростати. Зараз це звичайний вид на островах заповідника з кінця червня – першої половини липня до жовтня (Грищенко, 2001). За сприятливих умов можна побачити скупчення до 1–2 сотень птахів.

Як бачимо, дані по окремих видах птахів, зібрані в заповіднику та його околицях, добре відображують загальні тенденції.

3. Глобальні зміни клімату. Потепління клімату, яке відбувається протягом останніх десятиріч, має суттєвий вплив і на птахів. Передусім змінюється фенологія міграцій – цілий ряд видів став прилітати весною раніше (Грищенко, 1998). Але простежується помітний вплив і на орнітофауну, перш за все зимову, та чисельність окремих видів. Дуже показовими в цьому плані є два останні зимові сезони. Вони були надзвичайно теплими, снігового покриву і льодоставу прак-

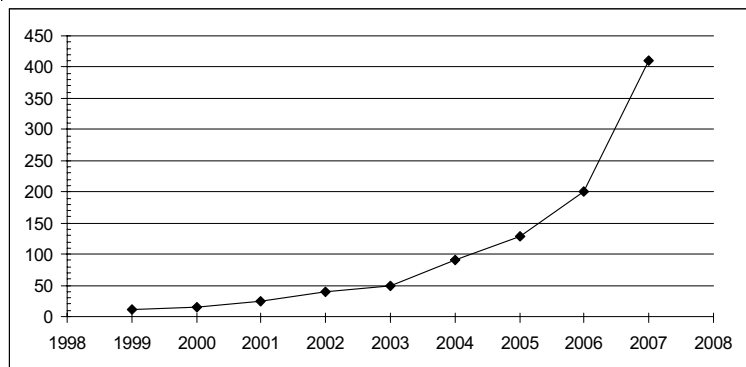

Рис. 2. Динаміка чисельності великого баклана в колонії на о. Круглик Канівського заповідника.

тично не було. Завдяки цьому на зимівлю почали залишатися види, які раніше взимку не спостерігалися, значно зросла чисельність багатьох зимуючих видів. Так, взимку 2006/2007 рр. в районі Кременчуцького водосховища на зимівлі були відмічені широконосіска (*Anas clypeata*), чайка (*Vanellus vanellus*), чорноголовий реготун (*Larus ichthyaetus*), голуб-синяк (*Columba oenas*). Ці види раніше на сході Черкащини взимку не відмічалися (Гаврилюк, Грищенко, 2001). Значно вищою, ніж звичайно, була чисельність водоплавних і навколородних птахів (Гаврилюк і др., 2007).

У зимовій орнітофауні заповідника також з'явилися нові види – велика біла чапля, лебідь-кликун (*Cygnus cygnus*). Великий баклан став зустрічатися регулярно, хоч поки що лише поодинокі особини.

Література

- Абрамчук А.В., Абрамчук С.В. (2005): Большая белая цапля в Беларуси: распространение и экология. - Беркут. 14 (1): 50-55.
- Гаврилюк М.Н., Грищенко В.М. (1996): До екології жовтоногого мартина у Канівському Придніпров'ї. - Мат-ли II конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 29-34.
- Гаврилюк М.Н., Грищенко В.Н. (2001): Современная зимняя орнітофауна Восточной Черкащины. - Беркут. 10 (2): 184-195.
- Гаврилюк М.Н., Домашевский С.В., Грищенко В.Н. (2007): Особенности зимовки птиц в 2006-2007 гг. в районе Кременчугского водохранилища. - Биология XXI століття: теорія, практика, викладання. Київ: Фітосоціоцентр. 429-431.
- Генсирук (1975): Леса Украины. М.: Лесная пром-сть. 1-280.
- Горбань І.М. (2005): Розселення колоній баклана великого *Phalacrocorax carbo* на континентальній частині країни. - Птицы басс. Сев. Донца. Донецк. 9: 73-76.
- Горошко О.А., Грищенко В.Н., Згерская Л.П., Лопарев С.А., Петриченко Л.Ф., Ружиленко Н.С., Смогоржевский Л.А., Цвельх А.Н. (1989): Позвоночные животные Каневского заповедника. - Флора и фауна заповедников СССР. М. 1-44.
- Грищенко В.Н. (1998): Изменение сроков прилета некоторых видов птиц в районе Каневского заповедника за последние 30 лет. - Запов. справа в Україні. 4 (2): 49-51.
- Грищенко В.М. (1999): Гніздування великого баклана в Канівському заповіднику. - Запов. справа в Україні. 5 (2): 39-40.
- Грищенко В.М. (2001): Миграції білих чапель у районі Канівського заповідника. - Запов. справа в Україні. 7 (2): 29-31.
- Грищенко В.М. (2003): Зміни в орнітофауні Канівського заповідника за період його існування. - Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. (Мат-ли конфер., присвяч. 80-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 9-11 вересня 2003 р.). Канів. 207-209.
- Грищенко В.Н. (2006): Миграции куликов на Днестре в районе Каневского заповедника. - Запов. справа в Україні. 12 (1): 56-63.
- Грищенко В.М., Гаврилюк М.Н., Яблоновська-Грищенко Є.Д. (1997): Зимівля водоплавних та навколородних птахів на Дніпрі в районі Канівського заповідника у 1987-1997 рр. - Запов. справа в Україні. 3 (1): 41-44.
- Грищенко В.М., Гаврилюк М.Н., Яблоновська-Грищенко Є.Д. (2004): Зимівля водоплавних та навколородних птахів на Дніпрі в районі Канівського заповідника у 1998-2004 рр. - Запов. справа в Україні. 10 (1-2): 62-65.
- Грищенко В.Н., Гаврилюк М.Н., Яблоновська-Грищенко Є.Д. (2006): Динамика численности чайки-хохотуньи в колонии у Каневской ГЭС в 1991-2006 гг. - Авіфауна України. 3: 59-64.
- Грищенко В.Н., Яблоновська-Грищенко Є.Д. (2005): Каневская чайка-хохотунья загнездилась в Польше. - Беркут. 14 (1): 139-141.
- Кириков С.В. (1979): Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. М.: Наука. 1-183.
- Клестов Н.Л. (1983): Орнітофауна Среднего Днестра и ее изменение под влиянием гидростроительства. - Дисс. ... канд. биол. наук. Киев. 1-251.
- Клестов Н.Л., Фесенко Г.В. (1990): Чайковые птицы водохранилищ Днепроовского каскада. (Препр. АН УССР: Ин-т зоологии; 90.3). Киев. 1-50.
- Книш М.П., Малишок В.М. (2006): Великий баклан знову гніздиться на Десні. - Беркут. 15 (1-2): 204-205.
- Лозов Б.Ю. (1998): Новые виды редких гнездящихся птиц Центральной России и Брянской области. - Редкие виды птиц нечерноземного центра России. М. 94-97.
- Мерзликин И.Р., Булат Т.В., Булат С.И. (2005): О гнездовании большого баклана на Десне. - Беркут. 14 (2): 275.
- Смогоржевский Л.А. (1952): Орнітофауна Каневского биогеографического заповедника и его окрестностей. - Тр. Канівського біогеограф. зап-ка. 9: 101-187.
- Смогоржевский Л.О. (1979): Фауна України. Птахи. Київ: Наукова думка. 5 (1): 1-188.
- Соколов А.Ю. (2005): О тенденциях изменения численности некоторых видов птиц в фауне Бобровского Прибитюжья. - Стрелет. 3 (1-2): 51-56.
- Чорний М.Г., Продченко А.Л. (1993): Історичні та наукові аспекти діяльності Канівського заповідника. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні (Мат-ли конфер., вересень 1993 р., м. Канів). Канів. 23-28.
- Шарлемань М. (1933): Матеріали до орнітології Державного лісоотепового заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць. - Журн. біо-зоол. циклу ВУАН. 2 (6): 93-108.
- Шарлемань М. (1938): Птахи УРСР (матеріали до фауни). Київ: АН УРСР. 1-266.

ПОБЕРЕЖЬЕ ФЕОДОСИЙСКОГО ЗАЛИВА КАК ВАЖНЫЙ РЕЗЕРВАТ РАЗНОЦВЕТНОЙ ЯЩУРКИ В КРЫМУ

Т.И. Котенко

Институт зоологии им. И.И. Шмальгаузена НАН Украины

Побережье Феодосийского залива на Керченском полуострове (Автономная Республика Крым, Украина) является хорошо известным местом обитания западного подвида разноцветной ящурки – *Eremias arguta deserti* (Gmelin, 1789). Первая находка здесь этой ящерицы относится к Феодосии и датируется 1874 г. (Никольский, 1915). Позже Н.Н. Щербак (1966) привел результаты количественного учета *E. arguta* на побережье залива: 16.09.1958 одна особь встречалась на 50–100 м маршрута. Отметим, что Н.Н. Щербак именно

на побережье Феодосийского залива наблюдал наибольшую плотность популяции ящурки в Крыму. Последующие персональные или коллективные работы этого автора (Щербак, 1974; Разноцветная ящурка, 1993) содержали в самом кратком и обобщенном виде данные, опубликованные в 1966 г. Наше посещение побережья залива в 1987 и 1998 гг. позволили отнести его к одному из основных резерватов вида на территории Крыма (Котенко, 1999).

В 2004 г. появилась более подробная информация